

jurisdiction cheaper. Second, the arbitration court had one attractive feature - it replaced the state court reducing its contacts with population. Entrusting arbitration intermediaries to resolve a great number of cases, the government restricted the activity of corrupted and inefficient state courts and thus reduced their negative consequences. During the reform rural and county courts were established in the villages of state peasants. They dealt with simple cases. Rural and county courts had their established procedures. Voluntary conciliation and arbitration played a major role. The procedure was as follows: receiving the claim the members of the court offered to reach an amicable agreement (to avoid litigation at all) or to resolve the dispute with an arbitrator. Only after refusing an amicable agreement and mediation the court started to examine the case. As for civil claims which belonged to the jurisdiction of state courts, peasants could use arbitration procedures on the basis of the Law on Arbitration 1831.

Conclusion. Implementation of the arbitral courts in the villages of state peasants during the reform of 1837-1841 expressed the desire of the government of the Russian Empire to increase judicial protection of the peasantry, to accelerate and simplify the judiciary, to fight corruption in courts. Jurisdiction was changed and it had to encourage peasants to resolve civil disputes through intermediaries, and only then to seek justice in civil courts.

УКД 94 (477) «17»

В.В. Масненко

доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ГОСПОДАРСЬКО-МАЙНОВИЙ УСТРІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ XVIII СТ.

Досліджено адміністративно-територіальну і господарсько-майнову структури Правобережної України XVIII ст. Зокрема, процеси колонізації південної частини Київського і східної частини Брацлавського воєводств, відновлення і трансформації повітового устрою. Охарактеризовано місцеві староства: Черкаське, Чигиринське, Корсунське, Канівське та інших. Виокремлено значення магнатських володінь Поточьких, Любомирських, Яблоновських, Сангушків.

Ключові слова: Київське воєводство, Брацлавське воєводство, кордон, колонізація, люстрація, староство, повіт, слобода, фільварок.

Постановка проблеми. Для сучасних досліджень регіональної історії важливою складовою вважають з'ясування не тільки адміністративно-територіальної чи господарської структури того чи іншого локального утворення, а й те наскільки вони відображали особливості цих регіонів, засвідчену в писемних джерелах, масовій колективній пам'яті тощо. Приклад історичних територій південної Київщини і Брацлавщини XVIII ст., які зараз входять до Черкаської області, доволі показовий, оскільки дозволяє дослідити їхні важливі характеристики – прикордонний статус, колонізаційні процеси, власницько-майнові стосунки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема має свою історіографічну традицію, яка була започаткована ще краєзнавчими дослідженнями XIX ст. Найбільший інтерес із цього масиву літератури становлять розвідки Л. Похилевича та Е. Руліковського. На початку XX ст. разом із публікацією люстрацій українських староств 1765 і

1789 рр. з'явилися важливі праці В. Щербини. У 1920-х роках найбільший внесок у студіювання теми зроблений істориками київської школи М. Грушевського. Зокрема, новий комплекс джерел був опрацьований С. Шамраєм. Не втратили фактологічної цінності окремі праці істориків радянського часу, передовсім В. Маркініної. Різним аспектам історії Правобережжя ранньомодерного часу присвячено кілька розвідок В. Смолія. Серед сучасних істориків найавторитетнішим дослідником території й населення вказаних воєводств цілком залучено вважається М. Крикун. Варто згадати й доробок черкаського історика Ю. Маринівського, який увів у науковий обіг низку важливих джерел.

Мета розвідки полягає у реконструкції адміністративно-територіального устрою і господарсько-власницької структури південної частини Київського і східної частини Брацлавського воєводств протягом XVIII ст.

Вклад основного матеріалу. Після пережитих потрясінь, воєнних руйнувань і масового примусового вивозу населення, територія Правобережної Черкащини у травні 1714 р. знову потрапила під зверхність Речі Посполитої майже спустошеною.

Кордон між Річчю Посполитою і Гетьманщиною під російською зверхністю, згідно з умовами Вічного миру 1686 р., проходив по Дніпру. Однак, оскільки у сьомій статті цього договору йшлося, що населені пункти «от местечка Стаек, вниз Днепра по реку Тясмину суть, именно Ржищев, Трахтемирев, Канев, Мошны, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужин, Воронков, Крылов и Чигирин... оставатись имеют пусты, так, как ныне суть» [1, 776], то російський уряд протягом багатьох років домагався виконання цього положення. У 1720 р. російська і гетьманська адміністрації навіть провели обстеження стану заселеності правого берега Дніпра між Стайками і Тясмином. Виявилось, що територія вже добре колонізована посполитими і козаками. Врешті-решт російська сторона змушена була погодитися із фактичним станом речей [2, 155-156; 173-176]. Юридичне оформлення і демаркація кордону були здійснені лише у 1783 р., коли польська і російська розмежувальні комісії підписали документ під назвою «Описание границы Малой Росси с Польшей». Також були проставлені прикордонні стовпи на дніпровських островах і на суходолі вздовж берегів Дніпра: з боку Російської імперії – 349, з боку Речі Посполитої – 353 [3, 41-62].

На півдні володіння Речі Посполитої по рікам Вись, Ірклій і Тясмин межували спочатку з територіями під османською зверхністю і займищами вихідців з Миргородського полку, з 1734 р. – землями Запорозької Січі, а у 1752-1764 рр. – Новосербією. Тут також діяло кілька комісій з прикордонного розмежування 1732 р., 1740 р., 1744 р. Остаточко кордон було проведено лише під час розмежування 1780-1781 рр. Київського і Брацлавського воєводств з володіннями Російською імперією – Новоросією.

Під час колонізації відбувається досить швидке відновлення господарчо-майнової та станової структури краю. Власність на земельні володіння поверталася шляхетським родам, частково місцевого походження, які до цього часу проживали за межами краю, на Волині, північній Київщині чи навіть в

коронній Польщі. У результаті на Черкащині сформувалися особливо потужні магнатські маєтки та королівські володіння, які існували у формі адміністративно-господарчих одиниць – староств. На той час були Черкаське, Канівське, Чигиринське, Корсунське, Звенигородське староства. У джерелах зафіксовані й малочисельні за населенням Трахтемирівське, Шендерівське і Шаулихське староства, які існували обмежений час. Враховуючи територіальне розміщення, особливості колонізації ці староства мали різну господарську спроможність.

Щодо самої колонізації, то її перебіг, інтенсивність і напрями переселення мали свої особливості, які визначалися кількома обставинами. Найголовніша з них полягала у прикордонному характері краю, геополітичне значення якого визначалося інтересами сусідніх держав та інших суб'єктів політичного життя: Речі Посполитої, Російської імперії, Гетьманщини, Запорозької Січі, Османської імперії, Кримського ханства. Крім того, на інтенсивність посполитої колонізації впливало економічне життя, передовсім надання на певний термін «слобід» – можливості господарської діяльності без сплати податків, або несення повинностей. Щодо напрямів переселення, то тут спостерігалася певна територіальна специфіка. У староствах, які тяжили до Дніпра – Канівському, Черкаському та Чигиринському основна маса переселенців походила з Лівобережжя. Точніше це було населення, яке залежно від обставин мігрувало з одного берега Дніпра на інший. Можна погодитися із О. Солодарем, що на Чигиринщині більшість переселенців були вихідцями з Лівобережжя, де з початком діяльності Малоросійської колегії посилювався соціальний гніт і зросли податки [4, 105-106]. На території, які розташовані далі на захід від Дніпра, міграційні потоки скеровувалися і з інших українських земель – Поділля, Волині, півночі Київщини. Серед нових поселенців переважали посполиті – різні категорії українського селянства, які становили до 80% населення. Помітно менше було козацтва і шляхти. Згідно з люстрацією 1765 р., у Київському повіті однойменного воєводства проживало всього 1 262 козаки: у Чигирині – 296, Черкасах – 132, Каневі – 110, Корсуні – 88 козаків. У 1789 р. у Чигирині залишилося вже тільки 38 козаків. Чиншова шляхта за люстрацію 1789 р. становила 2% від населення староств Київського воєводства. В. Щербина вважав, що малочисельність осілої шляхти вказувала на незначну роль польської колонізації краю [5, 11].

У 1714-1726 рр. черкаським старостою був чернігівський воєвода Пйотр Ян Потоцький гербу Золота Пилява. Після його смерті староство перейшло до Антонія Міхала Потоцького. Певний час черкаським старостою був Маріан Потоцький. У 1735 р. староство перейшло до рук іншого магнатського роду до князя Павла Карла Сангушка гербу Погоня. Від 1750 р. до 1762 р. цю посаду обіймав його старший син Юзеф Паулін Ян Адам Сангушко. Останнім черкаським старостою у 1762-1793 рр. був молодший син Павла Сангушка волинський воєвода князь Ієронім Януш Сангушко [6, 236].

Оскільки старости, як правило, не часто відвідували свої локації, то безпосереднє управління, адміністративні, господарські та охоронні справи покладалися на губернаторів. Як свідчать документи, черкаськими губернаторами у різні часи були:

Росковський (Ростовський), Янішевський, Сельський, Олександр Пенчельський.

До Черкаського староства з моменту його утворення, окрім міста, належали села Чорнявка, Вергуни, Бузуків, Хацьки, Білозір'я, Руська Поляна, Свидівок, Ломовате, Худяки та Леськи [7, 612]. У 1789 р. кількість сіл зросла до вісімнадцяти. Якщо 1765 р. річний прибуток від Черкаського староства становив 68 930 злотих 11 грошів, то 1789 р. він зріс до 132 527 злотих 27 грошів [8, 803]. Мешканці міста сплачували лише чинш, інших податків та поборів на них не наклали. Всього у Черкаському старостві станом на 1788 р. нараховувалося 2513 господарств, які мали 113 волів і 4 тис коней [6, 243-244].

Канівським староством володів Микола Василь Потоцький (у народних переказах і фольклорі, зокрема «Пісні про Бондарівну», – пан Каньовський). У 1763 р. канівським старостою став львівський каштелян Ігнацій Потоцький, який 1773 р. передав власність брату Яну. Серед керуючих Канівським староством згадується Гродський.

У 1716 р. чигиринським старостою став руський воєвода Ян-Станіслав Яблоновський гербу Прус III. Саме він організував спротив спробам С. Палія відновити тут козацький устрій та закріпив відновлене староство за своїм магнатським родом, який походив з Галичини. 1718 р. Ян Станіслав Яблоновський передав чигиринське староство своєму синові Яну Каєтану, пізнішому воєводі брацлавському (з 1754 р.). Губернаторами («комісарями добр Чигиринських») у різний час були: Просовський, Станіслав Орловський, Станіслав Рудницький та Андрій Стаєцький. До 1732 р. контроль Яблоновського вийшов за річку Тясмін, що слугувала «офіційним» кордоном із Російською імперією, та сягнув Крюкова. Аби привабити селян, він надавав їм навіть 30-літні «слободи». При цьому вступив у майнові суперечності з старшиною та козаками Миргородського полку, які мали на Правобережжі власні землеволодіння, підтвержені ще документами попереднього століття. Гетьман Данило Апостол навіть змушений був скаржитися російському урядові, що поляки не додержуються умов трактатів про кордон [9, 210]. Остання спроба «польської» реконквісти була здійснена по закінченні російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Під час її значна частина населення, підданих Російської держави, евакуювалась на Лівобережжя, а отже з'явилась можливість трактувати ці землі як такі собі нічийі «дикі поля».

У 1765 р. чигиринським старостою був познанський воєвода Антоній Яблоновський. За люстрацією того року, в Чигиринському старостві значилося вже 29 поселень загальною кількістю 1715 дворів, з них селянських, які сплачували грошовий податок – 1201, козацьких – 296, слобідських – 171, службовців старостинської адміністрації – 46. Крім того, було це й 14 пусток [10, 131].

На початку грудня 1714 р за дорученням власника Корсунського староства великого коронного хорунжого Олександра Яна Яблоновського гербу Прус III проведено обстеження стану населених пунктів староства та людських і матеріальних втрат завданих у результаті згону населення 1711-1712 рр. Виявлено, що край являв собою майже суцільну пустку. Зокрема, всі 600 господарств, які були у

Корсуні знищено, спалено також замок і Церкву. Угнано тисячу голів рогатої худоби і 200 коней.

Після смерті Олександра Яна у 1723 р. Корсунське староство перейшло до його сина Юзефа Олександра Яблоновського. У 1759-1774 р. довічним посесором староства зазначений віслінський каштелян Рох Міхал Яблоновський гербу Гжимала (відомий своїми виступами за релігійну толерантність, противник Барської конфедерації). З вересня 1774 р. він передав староство своєму сину Юзефу Яблоновському (прадіду Андрея Шептицького). Проте рішенням Сейму 1775 р. Корсунське староство опинилося у числі чотирьох староств Київського та Брацлавського воєводств, які були надані у спадкову власність королю Станіславу Августу Понятовському, який, передав його своєму племіннику генерал-лейтенанту коронного війська Станіславу Ціолеку Понятовському. 23 вересня 1778 р. той закріпив це староство у свою довічну власність [6, 20]. Юзеф Яблоновський залишився уповноваженим (підстаростою) в управлінні староством.

Лише у другій половині 1750-х рр. як самостійна одиниця королівських маєтностей Речі Посполитої відродилося Звенигородське староство. Староство на ленному праві тримали з 1755 р. до 1780 р. Фелікс Солтик, а протягом 1780–1793 рр. – його дружина Соломея Солтикова. Це староство постійно потерпало від зазіхань власників сусідніх земельних комплексів: зі сходу – Смілянщини Любомирських, із заходу – Уманщини Потоцьких, із півночі – Лисянщини Яблоновських, згодом Браницьких.

Проведена 1765 р. люстрація Звенигородського староства подає всього 18 населених пунктів, з них 9 слобід – осад, звільнених від сплати податків на користь держави [6, 22-29].

Шаулихське староство у 1765 р. посідав Онуфрій Бурзінський.

Трахтемирівське староство 1765 р. належало житомирському підчашнику Станіславу Щеньовському. Пізніше – Яну Кіцькому.

Водночас на Правобережній Черкащині величезні земельні простори, міста, містечка і села стали приватними магнатськими володіннями.

Так, Уманщина 1726 р. перейшла у власність Франциска Салезія Потоцького, якого за багатство та владу назвали «малим королем Русі». В Умані Потоцький утримував козацьку роту, що нараховувала від декілька сотень до тисячі козаків. Керував ними С. Ортинський, пізніше Рафаїл Деспот Младанович. Місто поступово відроджується, відбувається повторна колонізація регіону. Після смерті Франциска Салезія у 1772 р. його уманські володіння успадкував єдиний син Станіслав Щесний.

Смілянські володіння повернулися у власність магнатів Конецпольських. У 1719 р. помирає останній власник Сміли з роду Конецпольських – бездітний Ян Олександр. За відсутності прямих нащадків, усі маєтності його перейшли до його родичів – Олександра і Франциска Валевських. У 1723 р. придбати ці землі виявили бажання князі Любомирські, однак отримали відмову. Проте Любомирські не відступилися від своїх задумів: заради заволодіння маєтностями Валевських вони організували справжню власницьку аферу. Суть її полягала в тому, що Любомирські знайшли однофамільця Валевських – незаможного міщанина

Олександра Валевського, який і придбав для Любомирських такі бажані ними землі. Першим володарем Сміли з роду Любомирських став сандомирський воєвода князь Єжи Олександр Любомирський. Він зробив Смілу головним містом Смілянського ключа, до складу якого увійшло 188 населених пунктів.

По смерті Єжи Олександра Любомирського у 1735 р. землі Смілянщини успадкував його син – київський і брацлавський воєвода Станіслав Любомирський. У першій половині XVIII ст. він вважався найбагатшою людиною в Польщі, адже загалом володів 31 містом та 738 селами, мав майже 3 мільйони злотих щорічного прибутку.

У 1770 р. Станіслава Любомирського, який на той час вже страждав на психічні розлади, було усунуто від управління маєтками. Наступниками батька стали Олександр, Юзеф, Михайло та Франц Ксаверій Любомирські. У 1776 р. вони розподілили величезні земельні володіння між собою, внаслідок чого території, на яких розташовувалася Сміла, спочатку дісталися Михайлу Любомирському. Він фактично одразу продав їх своєму брату Францу (Францішеку) Ксаверію Любомирському. Останній від 1777 р. перебував на російській військовій службі, дослужившись до чина генерал-лейтенанта. Водночас був дбайливим господарем, який значно побільшив успадковані землеволодіння, зокрема за рахунок Межирицького ключа – посагу дружини Теофілії з Ржевуських. Як наслідок, Франц Ксаверій Любомирський став власником великих землеволодінь, на яких розташовувалося 9 містечок, 179 сіл і 100 тис ревізьких душ селян.

Лисянщина перебувала у власності новгородського воєводи князя Юзефа Олександра Яблоновського. Губернатором Лисянського ключа у 1765 р. був Ян Чайковський. Т.зв. Лисянське графство включало три містечка і 39 сіл.

Відзначимо, що доволі поширеним явищем були майнові суперечки між представниками різних магнатських родин. Так, під час походу П. Орлика на Правобережну Україну 1711 р. коронний хорунжий князь Ян Олександр Яблоновський, скориставшись ситуацією, із добр смілянських гвалтовно приєднав до своїх володінь Мліїв, Городище, Лебедин і Капустяну Долину, розпочавши судові процеси з Яном Олександром Конецпольським, який, як же згадувалось, помер у листопаді 1725 р., і усі його українські маєтки успадкував кривний Валевський, а від останнього, незабаром, придбав Ю. Любомирський. Я. Яблоновський цей процес програв, але незаконно придбаних володінь так і не повернув. Після його смерті у 1731 р. справу порушив його синовець кн. Ян Каєтан Яблоновський, староста чигиринський, який, дошукавшись юридичних помилок і невідповідностей, оформив на себе восьму частину спадку Конецпольських і знову відкрив судові провадження. Як староста чигиринський, він загарбав і сусідній з Чигирином Жаботин. По смерті Юрія Любомирського Смілянські ґрунти дісталися двом його синам – князям Йозефу і Станіславу. У подальшому територіальні конфлікти між Любомирськими і Яблоновськими тривали впродовж ще кількох десятиліть, а за жаботинські ґрунти між ними велися справжні бойові дії. Зрештою, коронним трибуналом у 1762 р. були скасовані всі незаконні

привласнення й угоди, і добра повернуті Любомирським [11, 101].

За адміністративно-територіальним поділом східна частина Правобережної Черкащини належала до Київського воєводства Речі Посполитої. Адміністративним центром його у ХVІІІ ст. було м. Житомир. Шляхетський адміністративно-судовий устрій (станове самоврядування – уряди, суди) втілювався у повітовому поділі. Тривалий час черкаська шляхта належала до Київського повіту, який охоплював територію всього воєводства. Помітні зміни у повітовий устрій були внесені на Чотирирічному сеймі у 1792 р. постановою «Розкладка воєводств, земель і повітів». Згідно з нею, Черкаси та інші населені пункти було віднесено до новостворюваного Наддніпрянського повіту. Тоді ж було визначено, що станові, так звані, зем'янські суди для шляхти Наддніпрянського та Овруцького повітів мали відбуватися у спільній резиденції – м. Овручі. Невдовзі виник окремий зем'янський суд для Наддніпрянського повіту.

Шляхта Наддніпрянського повіту збиралась на свій сеймик до Богуслава. У січні 1792 р. сейм зобов'язав скликати спільні сеймики Овруцького та Наддніпрянського повітів у м. Овруч [12, 68-84].

Західна частина Правобережної Черкащини належала до Брацлавського воєводства. Проте кордон між Брацлавським і Київським воєводствами достатньо складно визначити, оскільки протягом всього ХVІІІ ст. тривала суперечка щодо проведення цієї межі. Справа у тому, що під час Хмельниччини і подій Руїни зникла більшість попередніх власників, було також знищено безліч майнових і межових документів, які регламентували належність тієї чи іншої території, або населеного пункту до відповідного воєводства. Тому нові власники і урядовці втягнулися у досить тривалу суперечку, оскільки це питання мало реальний інтерес – до скарбниці якого воєводства підуть податки та інші повинності? Цікаво, що шляхта як Київського, так і Брацлавського воєводства на своїх сеймиках приймала рішення про звільнення спірних прикордонних маєтків від обкладання податками, до тих пір поки не відбудеться міжвоєводське розмежування [2, 95].

Традиційно межа між цими воєводствами проходила по т.зв. Чорному шляху. На території Черкащини він розташовувався приблизно по вододілу між Гірським та Гнилим Тікичем, дещо ближче до першого. На цьому кордоні й наполягали урядовці Київського воєводства. Проте в жовтні 1715 р. сеймик брацлавської шляхти в односторонньому порядку прийняв рішення про обкладання податками маєтків, які традиційно вважалися належними до сусіднього воєводства, зокрема Корсунського, Мошенського, Жаботинського ключів і навіть Чигиринського староства. Такі гострі суперечки тривалий час не вирішувалися. Хоча різні урядовці час від часу робили заяви щодо вирішення цього питання. Так, у 1745 р. київський каштелян К. Стецький заявив про те, що він, згідно з конституцією варшавського сейму (?), проведе розмежування воєводств і почне його 1 вересня цього ж року в Черкасах [2, 97]. Проте жодних документів про результати такої діяльності немає.

Тільки у 1755 р. було таки проведено розмежування, в якому брали участь представники обох сторін. Однак воно не призвело до порозуміння

щодо більшості спірних територій і маєтків. Такий же негативний результат мали рішення варшавських сеймів 1766 р. та 1775 р. про створення спеціальних прикордонних комісій

Проблема остаточно була вирішена лише під час роботи Чотирьохлітнього сейму. Згідно з сеймовою постановою від 18 листопада 1791 р., кордон між воєводствами помітно змістився на схід і проходив по лінії від м. Богуслава на Росі через с. Бурти до м. Сентів (Могілів) на р. Велика Вись, яка розмежувала Річ Посполиту і російські володіння [2, 102]. М. Крикун зазначає, що поселення Могілів на Великій Вісі невідоме, мабуть йшлося про м. Новомиргород, розташований на лівому березі цієї річки в межах Новоросійської губернії Російської імперії. Він припускає, що це рішення так і не було проведено в життя [13, 18]. Все ж таки, відповідно до рішення сейму, у складі Брацлавського воєводства опинилися Звенигородський повіт і Лисянщина.

Повітовий устрій у межах Брацлавського воєводства, відповідно до традиції, поєднував судову та адміністративну складову, з явною перевагою першої. Документи ХVІІІ ст. містять згадки про Брацлавський повіт поряд із Вінницьким повітом. Одночасно у воєводстві діяв лише один Вінницький гродський суд. За сеймовою постановою 1789 р. було санкціоновано існування Брацлавського і Звенигородського повітів, а всі три повіти отримали статус адміністративно-територіальних одиниць. Восени 1791 р. сейм вніс істотні зміни в повітовий поділ воєводств. Відтоді у Брацлавському воєводстві мали бути такі повіти: Брацлавський, Вінницький Звенигородський і Надбузький. Території сучасної Черкащини стосувалися два останні з них. Шляхта Брацлавського воєводства традиційно збиралася на вінницький сеймик.

Нова магнатсько-шляхетська колонізація краю не могла обмежитися лише закріпленням власності та встановленням адміністративного устрою. Головним її завданням було залучити на спустошені території стабільне й численне населення. Здійснювалось це, як вже було сказано, традиційним слобідським методом. Господарі землі за допомогою осадчих (управляючих маєтків) закликали селян оселятися у себе на умовах тимчасового звільнення від усяких повинностей. Залежно від укладеної умови такі «слободи» могли тривати 15-30 років. Збереглися відомості про своєрідні сигнальні атрибути, які закликали потенційних поселенців. Як писав В. Антонович: «Володар земельної власності виставляв дошку з дірками – звичайно, їх було 30. Це мало означати, що 30 років селянин, поселившись там, матиме «слободу» не нести жодної повинності» [14, 129]. При досить недосконалому прикордонному дозорі на Дніпрі був надзвичайно поширений масовий перехід населення з лівого на правий берег. Поступово «Черкаська пустеля» наповнювалася вихідцями із сіл та містечок Гетьманщини. Цікаві відомості про це явище подає П. Куліш: «Дніпровські рибалки до сих пір зберігають спогади про фігури, тобто хрести з підвішаними на них снопом жита, щіпом та серпом. Такі фігури ставилися на берегових кручах в знак того, що дехто заселяє слободу і запрошує до себе поселенців на певних пільгах...» [15, 86].

Переходи і втечі селян на Правобережжя за різної їх інтенсивності відбувалися протягом усього

XVIII ст. Особливо великих розмірів вони набули в другій його половині. Місцеві лівобережні поміщики навіть почали скаржитися на це царській адміністрації [16, 65].

На території Правобережної Черкащини протягом XVIII ст. склалися й співіснували три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктовий податок; у другому, поряд із чиншем, запроваджувалася відробіткова рента; у третьому домінувала панщина. Так, на Уманщині в кінці 1760-х рр. на 178 сіл було 17 фільварків, а в кінці століття на 312 сіл – 40 фільварків. Найбільшими з них були Уманський, Бабанський, Рижанівський, Молодецький тощо [17, 53]. Зрештою, економічною основою регіону було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій з його фільварковим господарством, яке гальмувало вільний розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі, а також міст.

Під кінець століття зростає російська присутність на Правобережжі. Найбільш вагомим аргументом зростання імперських впливів був господарсько-економічний чинник. Тут найпомітнішою подією стала купівля князем Г. Потьомкіним у січні 1787 р. Смілянської волості із Межирицьким ключем у князя Франциска Ксаверія Любомирського за 2 млн срібних руб. [11, 96]. Ю. Маринівський і І. Удовик цілком справедливо звернули увагу на те, що ця приватна фінансово-економічна оборудка посідала важливе політично-державне значення і мала свою передісторію. Її відправною точкою були територіальні претензії Російської імперії, які вона виявляла до Правобережжя практично все XVIII ст. Також слушним є припущення щодо примусового характеру продажі володінь Ф. Любомирського. Не останню роль тут відгравали й особисті амбіції Г. Потьомкіна, якій претендував на провідну роль у реалізації російської експансії у західному і південному напрямках. Керуючись такими міркуваннями, вони констатують: «Смілянщина мала якнайвигідніше розташування у використанні її як транзитної території в торгівлі та війсьній сфері (стратегічний плацдарм для військової операції, бази для розміщення військ тощо), із залученням до цього вигідних суходільних і водних шляхів, як харчова і лісова скарбниця (особливо в поставках збіжжя, дерева і корабельної сосни для флоту тощо) та чималий людський ресурс для поповнення населення південних територій» [11, 98]. Такі дії були також підготовкою до анексії Правобережжя.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволяє констатувати, що південна частина Київського і східна частина Брацлавського воєводств у XVIII ст. мали спільні характеристики щодо їхнього адміністративно-територіального і господарсько-власницького устрою. Це, на нашу думку, дозволяє виокремити вказану територію в окремий регіон, який за сучасних умов є правобережною Черкащиною. Особливості цього краю зумовлювалися його прикордонним статусом і драматичною історією попереднього часу, пов'язаною з кількаразовою зміною державного статусу, й величезними демографічними втратами. На початку XVIII ст. основним у житті регіону було відновлення власності на земельні володіння і повторна колонізація за рахунок звільнення переселенців від податків і повинностей. У

подальшому на цій території сформувалися королівські володіння, які існували у формі адміністративно-господарчих одиниць – староств й особливо потужні магнатські маєтки. Власниками земельних володінь і державцями у старостах, як правило, виступали представники магнатських родів Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, Сангушків. На початку століття також був відновлений адміністративний устрій, який існував до Хмельниччини, але протягом тривалого часу спостерігалися суперечки, зокрема щодо міжвоєвдовського розмежування. Лише Чотирирічний сейм започаткував проведення територіальної реформи, яка проте залишилася незавершеною.

Список використаної літератури та джерел:

1. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. II. 1676-1688. – 974+2 с.
2. Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – 186 с.
3. Андриевский А.А. Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления / А.А. Андриевский. – К., 1883. – Вып. 4.
4. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини / О. Солодар. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003. – 264 с.
5. Щербина В. Украинские староства по люстрациям XVIII в. / В. Щербина // Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI- XVII вв.; Люстрации украинских староств XVIII ст. – К., 1905. – С. 1-22.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VII. – Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI- XVIII вв.; Люстрации украинских староств XVIII в. – К., 1905. – LXXXI+317+596+140 с.
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. – 771 с.
8. Rulikowski E. Czerkasy / E. Rulikowski // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880 – Т. I. – S. 802-808.
9. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина) / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 207-302.
10. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 175 с.
11. Маринівський Ю. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування / Ю. Маринівський, І. Удовик // Архіви України. – 2008. – Вип. 5-6. – С. 96-127.
12. Крикун М.Г. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI-XVIII ст. / М.Г. Крикун // Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наукових праць. – К., 1992. – С. 68-84.
13. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. – 412 с.
14. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович – К., 1991. – 232 с.
15. Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш: в 2-х т. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с.
16. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.
17. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-т», 2001. – 266 с.

References

1. Complete Collection of Laws of the Russian Empire since 1649 (1830). V. II. 1676-1688. Saint Petersburg (in Russ.).
2. Krykun, M. (1993). Administrative-territorial structures of Right-Bank Ukraine in the 15-18th century. The boundaries of Voivodeships in the light documents. Kyiv (in Ukr.).
3. Andrievskii, A. (1883). Historical materials. From the archives of the Kyiv gubernatorial government. Kyiv (in Russ.).
4. Solodar, O. (2003). Essays on the History Chyhyryn. Cherkasy: Vidlunnia-Plius (in Ukr.).
5. Shcherbina, V. (1905). Ukrainian Starostwa on lustration 18th century. In Archive South-West Rus. S. VII. V. III. (1-22 pp.). Kyiv (in Russ.).
6. Archive South-West Rus, published by the Interim Commission for parsing of ancient instruments, established at the Kyiv, Podolsk and Volyn Governor-General (1905). S. VII. V. III. Kyiv (in Russ.).
7. Pokhilevich, L. (1864). Tales of the inhabited areas of the Kyiv governorate or statistical, historical and church notes of all the villages, countries, towns and cities within the governorate area. Kyiv (in Russ.).
8. Rulikovski, E. (1880). Cherkasy. In Geographical Dictionary of the Polish Kingdom and other Slavic countries (802-808 pp.). V. I. Warsaw (in Pl.).
9. Shamrai, S. (1929). The history of the population of Steppe Ukraine in the 18th century. (Krylivschyna and Lyzavetchyna). Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu (Notes historical and philological department, 207-302 pp.). V. 24. Kyiv (in Ukr.).
10. Markina, V.A. (1971). Peasants of Right-Bank Ukraine. The end of the 17th century – 60 years of 18th century. Kyiv: Publisher University of Kiev (in Russ.).
11. Marynovskiy, Yu. & Udovik, I. (2008). Archival documents Respecting H. Potemkin's of Smila Real Estate (Smilyanschynu) (1787-1796/1797): Another treatment. Arkhivy Ukrainy (Archives Ukraine). (96-127 pp.). V. 5-6. Kyiv (in Ukr.).
12. Krykun, M. (1992). County division of the Kyiv Voivodeship in the last third of the 16th and 18th centuries. In Historical and Geographic Research in Ukraine (68-84 pp.). Kyiv (in Ukr.).
13. Krykun, M. (2008). Bratslav Voivodeship in 16th – 18th centuries: Studies and Source Materials. Lviv: Ukrainian Catholic University (in Ukr.).
14. Antonovich, V. (1991). A Brief History of Cossacks. Kyiv (in Ukr.).
15. Kulish, P. (Ed.). Notes on Southern Rus (1994). Kyiv: Dnipro (in Russ.).
16. Smolii, V.A. (1978). The reunification of Right-Bank Ukraine with Russia. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
17. Essay of the history of Uman (from ancient times to the 60 years of the 20th century) (2001). Kyiv (in Ukr.).

V. V. Masnenko

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL AND ECONOMIC-PROPRIETARY STRUCTURES OF THE RIGHT-BANK CHERKASY REGION IN THE 18TH CENTURY

Introduction. The problem to be studied concerns the important characteristics of the region of the Right-Bank Ukraine as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century.

The purpose of the article is the reconstruction of the administrative-territorial structure and economic-proprietary structure of the southern part of Kyiv Voivodeship and the eastern part of Bratslav Voivodeship during the 18th century.

Results. The administrative-territorial and economic-proprietary structures of the Right-Bank Ukraine in the 18th century were studied, in particular, the process of colonization of the southern part of Kiev and the eastern part of Bratslav Voivodeships, recovery and transformation of the county

government, the characteristic local Starostwa: Cherkasy', Chyryryn', Korsun', Kanev' and others. In addition, we stood out value magnate possessions: Potocki, Lubomirski, Yablonovski, Sangushkiv.

The Originality of the research is in the complex approach to the analysis of investigated region, in particular, the change of some owners of Starostw and estates.

Conclusion. Features of the territory were determined by its border status and dramatic history of previous times associated with repeated change of state status and enormous demographic losses. In the early 18th century the primary task in life of the region was to restore land ownership and re-colonization by the exemption of settlers from taxes and duties. Later, in the area the royal possessions were formed that existed in the form of administrative and economic units – Starostwa and especially powerful magnate estates. At the beginning of the century the administrative system that existed before Khmelnytsky was restored, but for a long time there were disputes, including the territorial demarcation. Only a Great (Four-year) Sejm commenced territorial reform, which remained uncompleted.

УДК 94:329.14(477.46) «19»

О. М. Федьков

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ РСДРП НА ЧЕРКАЩИНІ В 1905 – 1907 рр.

Розкрито, що у 1905 – 1907 рр. у місті Черкаси та повіті набув широкого розмаху соціал-демократичний рух. Починаючи з березня 1906 р. місцеві осередки РСДРП підпорядковувалися Українській соціал-демократичній спілці. Черкаська організація була однією з найпотужніших у складі Спілки. Вона використовувала різноманітні форми та методи революційної роботи. Результатом діяльності УСДС став високий рівень соціал-демократичної свідомості черкаських робітників і селян, рух яких набув плановірності та організованості.

Ключові слова: Російська соціал-демократична робітничка партія, меншовизм, Українська соціал-демократична спілка, Спілка, УСДС, Черкащина, революція, робітники, селяни.

Постановка проблеми. Доба першої російської революції стала часом завершення формування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Затяжка процесу партійного будівництва зумовлювалася низкою чинників. Найперше, російські марксистки, як й інші політичні партії, діяли нелегально в умовах авторитарного самодержавного режиму романівської імперії. Це ускладнювало функціонування РСДРП, накладало відбиток на її структуру та характер діяльності. По-друге, труднощі в розбудові партії пояснюються також внутрішніми причинами. Організаційний розкол, який відбувся на II з'їзді, призвів до гострої міжфракційної боротьби більшовиків і меншовиків та вибудовування ними паралельних структур. В українських губерніях Російської імперії більшим впливом користувалися організації меншості РСДРП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія меншовизму в Наддніпрянській Україні перебуває лише на початковій стадії дослідження. На сьогодні маємо лише окремі монографічні дослідження [1; 2; 3], в яких побіжно розглянуто діяльність меншовиків